

Balázs Eszter

A saját és a másik test magyar íróknál az első világháborúban, különös tekintettel az ego-dokumentumokra¹

Ha az első világháborút – a tágan értelmezett, antropológiai szempontokat is érvényesítő – kultúrtörténet alapján közelítjük meg, akkor különösen fontos szerepet tulajdoníthatunk a fizikai test, illetve a testi tapasztalat ábrázolásainak, hiszen a harctéri halál -és sebesülés alapvetően változott meg a korábbi háborús konfliktusokkal összevetve.² Ebben a háborúban, amely pusztító erejét, a bevetett fegyvereket és a megmozgatott tömegeket tekintve nemcsak totális, hanem egyben az első ipari jellegű háború is volt, a hősiesség régi – a testtel is kapcsolatos – esztétikája, valamint a bátorság, illetve a virtus 19. századi fogalmai nem vagy nehezen érvényesülhettek.

Ma már számos munka (pl. Joanna Bourke, Stéphane-Audoine Rouzeau) hangsúlyozza a (saját és másik) testről való elgondolások megváltozását az első világháború alatt.³ Nem ritkán maguk a kortársak is felhívták a fizikai testtel való kapcsolat háborús jelentőségére a figyelmet: a hazai szerzők közül Ignotus már a háború kirobbanása után egy hónappal úgy vélte a *Világban*, hogy „a háború demokráciája válogatás nélkül testükben exponálja az embereket.”⁴ A test és a nagy háború összefüggéseinek másik szintje – amiről e tanulmányban azonban nem lesz szó – a politikai nyelv változásával kapcsolatos: a modern kirekesztő eszmeáramlatok mellett ebben a háborúban nyilvánult meg széles körben és elementárisan a 20. század többi időszakára is olyannyira jellemző, a testi metaforákkal telített közbeszéd, amely az biopolitika egyik megnyilvánulási formája.

De miért lehet kutatási tárgy az értelmiségiek teste, akik békeidőben *par excellence* gondolkodó lények, olyanok, akik elsősorban nem a testükkel, hanem a fejükkel, az intellektusukkal, a kreativitásukkal érvényesülnek? A válaszhoz elsőként szemügyre kell vennünk a saját testhez való viszony megváltozását a modern korban: Mester Béla szerint „a 19. század embere bensőséges viszonyt alakított ki a saját testéhez”; „a bensőségesség, a személyesség és az emocionalitás jól ismert, 19. századi kibontakozásáról van itt szó a saját

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Stéphane Audoin-Rouzeau: Massacres. Le corps et la guerre. In Alain Corbin et als.: *Histoire du corps*. Vol. 3. Mutations du regard. Le XXème siècle, Paris, Seuil, 2006, 281-320.; Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *Az újraírt háború*, Budapest, L'Harmattan, 2006.

³ A testről szóló diskurzusok – hiszen a test mindig valamilyen diskurzusba íródik bele – történetileg változóak, és a 20. századi totális háborúk különösen jelentősen befolyásolták ezeket. Joanna Bourke: *Dismembering the male. Men's bodies, Britain and the Great War*, Reaktion Books, 1999.; Stéphane Audoin-Rouzeau: Massacres. Le corps et la guerre, op. cit.

⁴ Ignotus: Itthon, Olvasás közben, *Világ*, 1914. aug. 23., 203. sz., 2.

testre reflektáltan”.⁵ E folyamat tetőződött a 19-20. század fordulóján: az európai társadalmakban megszűnt a test és a lélek közötti, korábban élesebb (kartezianus) határvonal. A társadalmi szereplők reprezentációiban az emberi élet testi dimenziója hasonlóan fontos lett, mint a spirituális.⁶

A testkép, a testre való reflektáltság tehát egyre fontosabb szerepet kezdett játszani az egyén megformálásában, illetve ábrázolásában már közvetlenül az első világháborút megelőző időszakban is. Mindez jól nyomon követhető, többek között, az értelmiség által buzgón használt naplókban és levelezésekben. A 19. században az értelmiségi alakját Európa-szerte „a magas fokú és interiorizált testi tudatosság” és a test fölötti kontroll túlhajtása miatt gyakran kötötték össze például a különféle betegségekkel, elsősorban a hipochondriával⁷, majd a 19-20. század fordulóján az egyre kiterjedtebb állami adminisztráció, valamint az ipari-fogyasztói társadalmakban sokasodó szellemi- és adminisztratív munkaköröket – „ülő foglalkozásokat” – általában is a betegségekhez kapcsolták.⁸ Azonban míg az értelmiségiek a 18. század óta „a felvilágosító egészségügyi tanácsok különös címzettjei” voltak⁹, addig 1900 körül már a nagyvárosi modern életformák és az ezekkel is összefüggő női emancipációs mozgalmak miatt a „túlfinomult műveltség dekadenciájának” biologicista megvetésének¹⁰ lettek a céltáblái és az egy évszázada már negatív kicsengéssel használt nőiesség bélyegét is rájuk ragasztották. Védekezésépp az értelmiség – ennek ellenkezőjét hangsúlyozva – jó fizikai erőben igyekezett ábrázolni magát. A magyar irodalmi, kulturális folyóiratokban zajló viták, valamint az értelmiségiek naplói, levelezései is utalnak e megbélyegzés elterjedtségére, és írásaik – például a sportról –, sőt bizonyos gyakorlataik is, például az egyre ritkábban ugyan, de körükben még mindig előforduló párbajok is bizonyítják, a vádat tőlük telhetően cáfolni igyekeztek.¹¹

A korábbi és a későbbi háborúkhöz képest is tömegesnek mondható, besorozott vagy önkéntesnek állt értelmiség számára központi lett a test kérdése az első világháború idején

---

⁵ Mester Béla: „Férfias elalélás”. A testi funkciók metaforikus használata a 19. századi magyar közbeszédben. In *A test a társadalomban*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 68, 69.

⁶ Jean-Jacques Courtine: Introduction. In Alain Corbin et als.: *Histoire du corps*. Vol. 3. Mutations du regard. Le XXème siècle, op. cit., 8-9.

⁷ Mester Béla: Ideggyengeség és hipochondria. In Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek*, op. cit., 90.

⁸ A századfordulós amerikai aggodalmakhoz lásd például Michael S. Kimmel: *Consuming Manhood: The Feminization of American Culture and the Recreation of the Male Body, 1832–1920 = The Male Body: Features, Destinies, Exposures*, Laurence Goldstein (ed.), Ann Arbor, University of Michigan, 1994, 12–41.

⁹ Mester Béla: Ideggyengeség és hipochondria, op. cit., 91.

¹⁰ Uo. 92.

¹¹ Lásd például Tarján Tamás: „Citius, altius, fortius. A Nyugat és a sport. Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról”, Bp. PIM, 2009, 74-79.; Láng József – Vezér Erzsébet (zsrek.): *Ady Endre összes prózai művei (AEÖPM). Újságcikkek, tanulmányok, X. köt.*, Bp., Akadémia, 1973, 464-498.

Európa-szerte. Újabban ez az első világháborús történetírás figyelmét is felkeltette, amely az új kultúrtörténet szempontjainak köszönhetően figyelmet szentel „az értelmiség háborús elköteleződése materiális formái” kutatásának.¹² A jórészt fiatal értelmiségiek a háború előtti biologicista megbélyegzés szerint a szellemi tevékenységek során elhasználódott testüket vitték vásárra – ami egykor megvetés tárgya volt, most „a politikai elköteleződés legvégsőbb formáját” jelentette¹³. A *Nyugat*ban például már 1914 októberében elindult a Tábori posta rovat azzal a céllal, hogy a bevonult írók leveleit, feljegyzéseit rendszeresen megismertessék az olvasókkal (ezzel kezdetben egyértelműen azt kívánták hangsúlyozni, a folyóirat írói a harctéren is helytállnak). Ezek a szövegek gyakran kitértek a saját és a másik testével kapcsolatos ábrázolásokra. Például Halász Gyula egyik, édesapjának, Halász Imrének küldött levelezőlapján – amit a *Nyugat* leközölt – a háborúban a testet a felfedező-expedíciókkal és a sporttal mérte össze:

„Módfelett érdekelnek a hadjárat személyes impressziói. Tetszik nekem a sportszerűsége. Friss erővel, élénk kedvvel viselem a nélkülözéseket. Alaposan kipróbálhatom most, mennyit érek testben, lélekben. Itt most nem a "fess" katonákon a sor, hanem azokon, akik messze célokért, eleven képzelőerővel szívósan ki tudnak tartani. A Scott-féle délsarki expedíció tagjainak mérhetetlen szenvedéseire képest afféle turista-kirándulás a mienk. Engem tehát ne féltsetek, ne sajnáljatok.”¹⁴

A hazai irodalmi lapokban a háború első évében sorra megjelentek az ülő munkát végzők – alkalmazottak, illetve értelmiségiek – besorozását tematizáló fikciós művek is, amelyekben szintén nagy hangsúlyt kaptak a saját és a másik test ábrázolásai a fronton és a hátországban egyaránt: erre példa Szabó Dezsőtől *A sebesült* című elbeszélés a *Nyugat*ban¹⁵, vagy az *Új Idők*ben Gábor Andor folytatásban közölt, „Egy untauglich noteszából” című fiktív naplója.¹⁶ Szabó főhőse, a tanárjelölt „jó tanuló buzgalommal ment katonának”, igazi drámája nem a megsebesülése, hanem hogy vissza kell térnie a civil életbe, a reménytelenségbe. Gábor főhősét, az eleinte háromszor is alkalmatlannak talált banki alkalmazottat, aki miután megszerezte magának a hön áhított eladósorban lévő lányt és abból gyorsan ki is ábrándult, a történet végére szintén sikeresen besorozzák.¹⁷ Prototípusa a gyenge testfelépítésűnek

¹² Lásd például Christophe Prochasson: *14-18. Retours d'expériences*. Paris, Tallandier, 2008, 275-330.

¹³ Nicolas Beaupré: *Écrire en guerre, écrire la guerre : France, Allemagne 1914-1920*, Paris, CNRS Éditions, 2006, 46.

¹⁴ Halász Gyula tábori leveleiből, *Nyugat*, 1914, 20. sz.

¹⁵ Szabó Dezső: *A sebesült I-IV*, *Nyugat*, 1914, 22. sz.

¹⁶ Gábor Andor: *Egy untauglich naplója*. Heti rendszerességgel jelent meg 1915. június vége és szeptember közepe között.

¹⁷ Vágó Géza *Nagy dolog a háború!* című énekes játéka is hasonló témát jár körül: hőse egy vékonydongájú „izraelita” ifjú, aki kifog az öt elutasító sorozóbizottságon és katonának áll. Ez az értelmiségivel és a zsidóval kapcsolatos testképek átfedésére példa (lásd még alább).

feltételezett katonakorú hivatalnoknak /értelmiséginek, aki úgy véli, a test alkalmasságánál fontosabb és „harcdöntőbb motívum”¹⁸ a lélek ereje: „Lelkileg alkalmas vagyok. A lelkem erős. S tudjuk, hogy erős lélek csak erős testben lakik. Eszerint a testem is erős”.¹⁹ A besorozott ülő munkát végzők hátszói ellenpárjai otthonmaradt, lelkiismeret furdalástól gyötrődő társaik. Sas Ede például „Számkivetés” című versében szembe állította a harcteret az íróasztallal:

„Szürkén gubbasztok íróasztalomnál,
- O unott, gyűlölt, dicstelen robot!
És messze, messze izmos férfi-kézben
Kard cseng, szemükben férfi-tűz lobog.”²⁰

A hátszókban maradás is ráirányíthatta tehát a test-lélek kettősségre a figyelmet. E tekintetben az „itthonmaradtak” naplói, levelezései még árulkodóbbak.

Tanulmányomban nincs mód a fizikai és a társadalmi testtel kapcsolatos első világháborús diskurzusok és reprezentációk teljességének és komplexitásának ismertetésére; az író / értelmiségi testének hazai ábrázolásait néhány harctérre került, illetve hátszókban maradt (férfi)írók keresztül mutatom be. Egy kivétellel (mert róla nekrológok készültek), mindegyikük „ego-dokumentumokban” – naplóban, levelezésben vagy visszaemlékezésben – rögzítette tapasztalatait, érzéseit, és szövegeikben mind a saját test, mind „a külső tekintetek elé helyezett”²¹ test fontos szerepet tölt be.²² A megélt történelem itt különösen a megélt testi tapasztalatokban ragadható meg.

Ezeket a személyes dokumentumokat minden esetben „én-elbeszéléseknek” tekintem, melyek értelmezése természetesen függ megírásuk, esetleges megjelenésük kontextusától. A harctérre került írók közül egyedül Balázs valóságos naplója, illetve a nagyközönségnek (publikálásra) szánt, háborús „naplója” – esszékötete – áll rendelkezésre. Balázs azért is nevezte el művét naplónak, mert felismerte, hogy a háború kezdete óta megnőtt az érdeklődés a háborúval kapcsolatos személyes tapasztalatok, tanúságtételek iránt. A Divéky József illusztrációival készült díszes, 1916-ban megjelent kiadás, a Kner kiadó hasonló meggyőződéséről árulkodik: „Ezt a könyvet harcos közkatoná írtá s a rajzokat is harcos közkatoná rajzolta. A valóságban átélt élményekből született a szöveg s abból születtek a

¹⁸ Gábor Andor: Egy untauglich naplója (1. rész), *Új Idők*, 1915. jún. 27., 27. sz., 2.

¹⁹ Gábor Andor: Egy untauglich naplója (8. rész), *Új Idők*, 1915. aug. 8., 34. sz., 175.

²⁰ Sas Ede: Számkivetés, *Új Idők*, 1915. ápr. 18., 17. sz., 417.

²¹ Földes Györgyi: Szövegek, testek, szövegtetek, op. cit., 5.

²² Lásd Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle*, 2011, 3. sz., 219-240.

képek is. (...) A katonát, az embert mutatják póz nélkül, görögtűz nélkül.”²³ Bár a háborúban természetesen ennél kevésbé esztétizáló naplók, feljegyzések is napvilágot láttak (gondoljunk például Franyó Zoltánra), Balázs szövegét mégis az ún. első világháborús tanúságtevő irodalomba sorolhatjuk, hiszen a privát, harctéren szerzett privát tapasztalatok, hatások átadására törekszik.

Nádass József sajnos megsemmisítette az időszakban keletkezett személyes feljegyzéseit. A hátországiakról azonban főként ez a típusú személyes dokumentum férhető hozzá. A harctéren elesett Bányai esetében nekrológokban, vele kapcsolatos visszaemlékezésekben lehet nyomára lelteni a fizikai és társadalmi testével kapcsolatos leírásoknak, Nádass pedig két különböző – az első világháborútól más-más távolságra eső és ideológiailag eltérő – korszakból visszatekintve tesz kísérletet a háborúban való részvétele történetének megkonstruálására, úgy hogy önéletírásában nyilvánvalóvá teszi az „önéletírói paktumot” is.²⁴ „A Másik perspektíváját” tartalmazó levelezéseket – amelyek nem nélkülözik a „levélírói paktumot” sem – csak néhányuknál tudtam használni.

A bevonultak közül ketten korábban is írók voltak (Balázs, Bányai), egyikük a háborús kataklizma következtében lett azzá (Nádass). Szelekciójukat (írói tevékenységük mellett) az is meghatározza, hogy mindegyikük más-más – különböző súlyosságú és tartósságú – sebesülést szerzett a harctéren (amibe az egyikük bele is halt); Balázs Béla könnyű sérülést szerzett, Bányai Elemér elesett, Nádass József egyik lábát tőből kellett amputálni. Ez kettejüknél a saját (sebesült/deformált) és a másik test megfigyelését, elesett társuk esetében pedig a mások tekintetének kitett és annak teljességgel kiszolgáltatott test példáját jelenti.

Mellettük rátérek a hátorszában maradt, szintén katonakorú írók testi tapasztalatainak a bemutatására is. De valamennyiük esetében, – legyenek a fronton vagy a hátorszában, sérültek, halottak vagy épek –, a test-, és vele együtt a test képének átalakulását, illetve az ezekhez kapcsolódó maszkulinitásképeket elemzem úgy, hogy az értelmiségi alakjával kapcsolatos reprezentációkra is rákérdezek.²⁵ Írásomban tehát az értelmiségtörténeti megközelítést keresztezem a háború dzsender szempontú vizsgálatával, a test történetével

---

²³ Balázs Béla: *Lélek a háborúban. Balázs Béla honvédtizedes naplója Divéky József rajzaival*. Gyoma, Kner, 1916. (belső borító).

²⁴ Philippe Lejuene: Az önéletírói paktum; Az önéletírói paktumról 25 év múltán. In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejuene írásaiból*. (szerk. Z. Varga Zoltán), Budapest, 2003, 17-47; 245-261.) Lásd pl. Nádass József: „Az író emberbaráti figyelmeztetés”. In ő.: *Nehéz leltár*, Bp., Szépirodalmi, 2. kiadás, 1963, 5-6.

²⁵ Stefan Dudnik (et al.): Editors’ preface in *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. Manchester UP, Manchester and New York, 2004.

foglalkozó új kultúrtörténetírás megközelítéseivel, valamint a testírás irodalomelmélet-történeti megfontolásait is figyelembe veszem.²⁶

*

„Lélek a háborúban”

Balázs Béla tényleges naplója és esszékötete alapján a háború már nemcsak sport hanem kifejezett test- és férfiaságpróba. Az 1914. őszi bevonulása és fronttapasztalata átesztétizált formában a *Lélek a háborúban* című, általa naplóként definiált – valós naplójegyzetekre épülő, de vállaltan a nagyközönségnek íródó – esszékötetében jelent meg. Az vallomásszerű, meditatív hangulatú²⁷ esszék közös vonása, hogy az olvasó elé tárják, miként transzformálta magát Balázs íróból katona-íróvá, és hogy e metamorfózisban hogyan kapcsolódott össze a test, a maszkulinitás és a „háború kultúrája”. Népfölkelőként eleinte *Untauglich*nek minősítették, majd nem sokkal később mégis besorozták és a 6. gyalogezred 54. zászlóaljában szolgált. Balázs mint diplomás azonnal tizedesi rangba került. Az első hír róla – amely tőle magától származott – a *Nyugat* Tábori posta rovatában jelent meg és áthatja a háborús lelkesedés: „Menet közben, égő falu tűzénél írom, hogy gondolk rátok és kedvellek, ti is gondoljatok rám. Nem hoztam szégyent a Nyugatra. Tegnap tizedessé, rajvezetővé léptettek elő.”²⁸ A *Lélek a háborúban* című esszékötethez 1914 decemberében fogott hozzá budapesti kórházi ápolása során a szerb fronton szerzett könnyebb sérülését követően. Az otthonmaradtak lelkiismeretére apelláló *Menj és szenvedj te is* című első esszéből, amely tehát nemcsak meg-, de fel is szólítja a „napló” olvasóját, az írás közvetlen apropója is kiderül: a kórházban szerzett tudomást 960 fős zászlóalja megsemmisüléséről.

A fizikai test Baláznál a harctéri halál relációjában van jelen, és mulandósága magától értetődő. Elpusztult zászlóalja és – egyetlen túlélőként – önmaga fordulóponthoz ért kapcsolatát a test és a lélek szétválásával írja le, ahol a mulandó, fizikai test a zászlóalj, és ő, az író, a túlélő lélek. Balázs az egész lényét igénybevevő fájdalmas metamorfózisként le is írja a vágyott „dekarnáció, testetlenítés”²⁹ folyamatát, melyet ugyanakkor erős testi tünetek (ideg- és gyomorfájdalom) kísérnek.

²⁶ Lásd például *Helikon* (Testírás szám), 2011, 1-2. sz., 4-250.

²⁷ Csunderlik Péter: Egy lélek a háborúban. Balázs Béla a szerbiai hadszíntéren. *Irodalmi Magazin*, 2014, 2. sz., 41.

²⁸ Balázs Béla: Kedves Ignó! *Nyugat*, 1914, 20. sz.

²⁹ Földes Györgyi: Szövegek, testek, szövegtestek. A testírás elmélet irányjai. *Helikon*, 2011, 1-2. sz., 5.

Az emberi gondolkodást évezredek óta meghatározó test-lélek problematika³⁰, amely már 1907-es *Halálesztetikájában* is jelen van, lényeges szerepet játszik Balázs első világháborús eszmefuttatásaiban: a lélek, amely univerzálisan az anyagi test normatív és szabályozó elveként funkcionál³¹, itt a megsemmisült közös testről leválva a saját test fegyelmezése felé fordul, de ami annak intézményes – kórházi – kisajátítása miatt lehetetlen. Itt a harctéri helytállást jelentő fegyelmezés elmaradásával Balázs szenvedésnek, szabályos devirilizációnak (a férfias karakterjegyek elvesztésének) éli meg kórházi ápolását. Az általa gyakran használt ellentétpárok ezt a fizikai (az ápolásnak, a nőies világoknak alávetett) test és a társadalmi (a háborúban szimbolikus értelmet nyerő, tömeget képviselő kollektív testhez tartozó) test közötti konfliktusosságot jelenítik meg. Itt nyeri vissza a férfiak kollektív testéből kivált egyéni testét, ami undorral, megvetéssel tölti el. A csendes és tiszta kórház szöges ellentéte a „másik életnek”, a hangos, kiszámíthatatlan és zord körülményekkel jellemezhető frontnak.

Hemzsegnek az ellentétpárok a szövegben: még az ágyánál virrasztó apácát, majd feleségét is szembe állítja a bajtársakkal (a frontszanitécével, illetve a jégben térdig állva kitarító zászlóaljjal). A „virilis, militáris és hősi fronttestvériség” képe, ami feltételezetten a közös szenvedésen, a lojalitáson és a halálig kitarító kölcsönös segítségen alapult (és különösen a központi hatalmak körében volt népszerű – pótolva az országhatárok tényleges védelmének a hiányát) magasabb rendű a nőktől – a hátszágban – kapott segítséghez és gondoskodáshoz képest.³² Balázs a férfi és nő közötti idealizált házasságot tudta csak másodrendűként felmutatni az abszolút ideálisnak ábrázolt fronttestvériséghez képest, és már csak ezért sem kötötte olvasói orra alá, hogy Hajós Edit mellett, aki hivatalosan a felesége volt, ekkoriban Hamvassy (Schlamadinger) Annával élt párhuzamos kapcsolatban. A háború miatti női-férfi (végül jórészt átmenetinek bizonyuló) szerepcserét a hatalom Európa-szerte igyekezett elleplezni az ideális házasság promotálásával úgy, hogy egyes esetekben az ettől való eltérést (pl. hűtlenséget) akár szankcionálta is.

Balázs számára a férfitest nem más mint energiaforrás, ami teljes valójában a fronton mutatkozik meg, ahol a katonák láncba rendeződnek, és amint az egyikük elesik, egy másik áll a helyébe, hogy a többiek folyamatosan érezzék „egy eleven, friss test biztató melegét”.

---

³⁰ Lásd pl. Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18-19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*. Bp., Gondolat, 2014.

³¹ A Gergely András: Test és politikai test. A biopolitika kommunikációja. In Gécz János és András Ferenc (szerk.): *A test mint antropológiai tér*. Veszprém, Pannon Egyetem, 2014, 13.

³² Birthe Kundrus: Gender Wars, The First World War and the Construction of Gender Relations in the Weimar Republic, in Karen HAGEMANN–Stefanie SCHÜLER-SPRINGORUM, *Home/Front, The Military, War and Gender in 20th Century Germany*, Oxford–New York, 2002.

Balázs szerint ennek az „emberláncnak” az ellenpárja – kulturálisan konstituált másikként – a „bársonykávéházakban” kávézgató „szellemes intellectuelek”.³³ A hátszágbeli csoportok valós vagy metaforikus testükön keresztüli megbélyegzése és a kollektív férfitest felmagasztosítása a 20. század diktatúrákra, háborús rezsimekre jellemző biopolitikákra emlékeztet.³⁴

A katona-író és a hátszági író/értelmiségi testének mint magas, -illetve alacsonyrendű testnek a szembeállítása nem volt Balázs életművében teljesen új keletű. Lukács Györggyel – például a *Renaissance* című *Nyugat*-ellenlap elindításakor –, arra törekedtek, hogy a művészt mint a nőies ellentét definiálják. Balázs ekkoriban még egy pároldalas színdarabot is közzétett *Intellectuelek* címmel, amelyben a beteljesült (testi) szerelemre való képtelenségét boncolgatta az intellektueleknek. A harcias férfi alakját magára öltve és azt méltatva, Balázs tehát önmaga (egykor) tépelődő értelmiségi identitását is meg kívánta haladni a háborúban.

A következő esszében, melynek címe „Csendes, esti dialógus a Hercegnővel” (akinek alakját Lesznai Annáról formázta), – a hivatalos diskurzus dzsenderesített front vs. hátszág képére rímelve – a Hercegnőt a nőies hátszág, önmagát – a hazatért, de a civil életbe visszailleszkedni nem tudó katonát – a férfias harctér képviselőjeként ábrázolta. Itt nem a lelket és a kollektív testet állította szembe a dekadenciához vezető intellektussal, hanem a női testet – „a hercegnő óriás asszonytestét” – a maszkulin tapasztalatot jelentő frontra tartó író lelkével (ahol a teste csak a kollektív test részeként lehet jelen). A túldimenzionálás itt az individuális testnek a női – azaz groteszk, de egyben a férfira veszélyes – szférához való sorolását szolgálja, mert a háborúban legitim test csak a kollektív (férfi)test lehet (lásd zászlóalj). A háborús (és patriarchális) logika szerint a Nőt mint szorongást kiváltó másikat megkonstruáló kép, a front és hátszág közötti határmezsgyén található kórházban ápolásra szoruló önnön teste iránti megvetést is csökkenteni hivatott. A katonai szolgálata első napjait bemutató „Kitépett noteszlapok” című esszéjének első darabja pedig – a férfias bajtársi közösségbe olvadást szimbolizáló – csókkal is megpecsételt férfibarátság magasabbrendűségét tematizálta újra úgy, hogy azt megint a férfi-nő kapcsolat fölé rendelte.³⁵

A fronttesvériség Balázs szerint nem jöhet létre a sokféleséggel, például az eltérő intellektusra visszavezethető sokféleséggel jellemezhető civil élet keretei között sem. Ezt

---

³³ A megbélyegzés hosszabb kifejtéséhez lásd Balázs Eszter: *Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégiák” és „lógós” írók Budapesten*. Bíró Annamária – Botka László: *Értelmiségi kapcsolathálók*. 2016 (megjelenés előtt).

³⁴ Heller Ágnes és Fehér Ferenc: *Biopolitika*. In *Modernitás ingája*. Budapest, T-Twins, 1993, 205-275.

³⁵ Balázs Béla: *Lélek a háborúban*, op. cit., 53-54.

hivatott hangsúlyozni az is, hogy Balázs íráskészsége elvesztését regisztrálja. A lelken kívül nincs történés – állítja – azaz mindaz, amit észlel az ember; robbanás, hanghatások, halál és sebesülések csak mechanikai, és nem valóságos történések.

Kötetében arra is kitér, hogy amikor kezdetben *Untauglich* minősítést kapott, hol a nyilvános megszégyenítéstől, hol a láthatatlanná válástól tartott. Ezt próbálta saját – atletikusként ábrázolt – testképével ellensúlyozni tényleges naplójában. A „férfias” erények hangsúlyozása nem volt teljesen új keletű nála (naplójában számos feljegyzés említi korábban a vívást vagy a természetjárást): de most, a háború kontextusában ezzel csatlakozott egy olyan, széles körben osztott képzethez is, amely a társadalmak, és főként az értelmiség kitartásában komoly szerepet vitt, miszerint a háború „megújító, tisztító és regeneráló erőt jelent a résztvevők” számára. Joshua Goldstein történész szerint e képzet népszerűsége páratlan volt az első világháború elején ilyen tömeges formában: „A háború lökést adott az „új ember” keresésének és a militáns maszkulinitás ideáját állította piedesztálra, mert a kortársak azt remélték – és ennek a legnagyobb visszhangja Németországban volt –, hogy a kapitalista, fogyasztói társadalom effeminizáló hatásait képes lesz a háború ellensúlyozni.”

Balázs Bélát a férfiaság vélt magyar minősége is foglalkoztatta, – a téma legkorábban 1907-es *A magyarok* című drámavázlata óta érdekelte –, és ami szerinte a háborúban teljes pompájában – a néma, halálmegvető magatartás képében – tudott megmutatkozni. Balázs, aki szívesen élt a magyar állam asszimilációs ajánlatával, sok kortársához hasonlóan a gyakorlatban magát az asszimilációt ellentmondásosan élte meg (a teljes jogú polgár és a pária érzetei között hanykolódva). Ahogy a zsidó gyökerű vagy zsidó közösségek Európá-szerte (egyébként az összes vagy legtöbb valamilyen szempontból marginalizált csoportokhoz hasonlóan), ő is azt remélte, hogy a frontszolgálat, illetve a háborús erőfeszítésben való részvétel a teljes jogú polgár széles társadalmi elismerésével jutalmazza majd. Ez a magyarázat arra, amiért háborús írásaiban a 19. században számos ponton összekapcsolódtak nacionalizmusok és maszkulinitások szintén egymással szoros relációban jelentkeznek.

Az otthonmaradt írók: félelem és vegzálás

A legtöbb otthonmaradt értelmiségi, író naplójában és – többnyire háború után napvilágot látott – önéletírásban viszont éppen a besorozástól való félelemmel, és az azzal kapcsolatos testi tünetek (esetleg tudatos testformálás) leírásával találkozunk. Erre utal Kosztolányi Dezső is a naplójában, pontosabban az összeköttetések keresésére³⁶, és amit felesége róla szóló

---

³⁶ Kosztolányi Dezső: *Levelek-Naplók*, Bp., Osiris, 1998.

visszaemlékezése még alaposabb megvilágításba helyez: férje félt, hogy követik az utcán, ha csöngettek, elsápadt, ha besorozott katonát látott, eleredtek a könnyei.³⁷ Kosztolányiné említi – az idős kora ellenére még mindig „bikaerős, egészséges, vállas” – Pekár Gyulával való véletlen utcai találkozást, mely során „a hivatalos irodalom [...] hatalmassága” férje szemére vetette, hogy egészséges ember létére „meglóg” a besorozás elől.³⁸ Férje 1915 februárjában felmerült sorozásra emlékezve fel is jegyezte: férje „idegrendszere már teljesen fel van dűlva, az utcára sem mer lépni egyedül”.³⁹

A követés és lehallgatás Kassák Lajost is rémisztette: a háború utáni években közölt *Egy ember életéből* kiderül, tartott a kávéházi beszélgetéseket lehallgató detektívektől.⁴⁰ Kassák posztháborús önéletrajzi regényében a saját test megfigyelését, tudatos alakítását is hangsúlyozza (az ábrázolás valóságosságát erőteljes háború alatti antimilitarizmusa támasztja alá). A háborús nélkülözésekben való lesóványodása szándékos fokozásának – stratégiai használatának – köszönhetően szerette volna elkerülni besorozását, és ami végül sikerült is neki:

„Megint olyan sovány és lehasznált vagyok, hogy csak rám kell fűjni a sorozó orvosnak, és eldülök előtte. Bizonyosan el fogok dűlni előtte, ha úgy határoztam el magam, hogy eldülök. Minden nagy teljesítmény előtt tréninget vesz az ember, és nem katonának lenni akkor, mikor már majdnem mindenki katona, egyike a legnagyobb teljesítményeknek. Nem utolsó dolog, hogy az ember felére lefogyassza magát, hogy egész megjelenését úgy átalakítsa, mint akibe már is háltni jár a lélek.”⁴¹

Barátja és sógora, Uitz Béla *Sorozás* című képe, amely az első világháborús sorozások egyik ritka hazai képzőművészeti ábrázolása, a tömeges – jóllehet erőteljes, izmos – meztelen testek⁴² egyformasága és hatalomnak való alávetettsége hangsúlyozásával a háború biopolitikai dimenzióját hangsúlyozta.

Oláh Gábor jegyzeteit még a háború idején (inkább annak második felében) összegző naplójában is a sorozástól való félelmet jegyezte fel az első hetekre vonatkozóan⁴³, miközben – akárcsak az első hónapokban például Kosztolányit –, az általános háborús patriotizmus és az azzal komplementer gyűlölet is jellemezte. 1914 decemberében besorozott öccséről így írt: „Szegény fiú, olyan szomorúan, olyan halálra készülten búcsúzott el tőlünk. Kis sovány teste

³⁷ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*, Bp., Révai, 1938, 208.

³⁸ Uo., 209-210.

³⁹ Uo., 210.

⁴⁰ Kassák Lajos: *Egy ember élete*, II. köt., Bp., Magvető, 1983, 307. Hogy ez mennyire foglalkoztatta az értelmiséget, arra Lengyel Menyhért is utalt még a háború idején vezetett naplófeljegyzéseiben.

⁴¹ Kassák Lajos: *Egy ember élete*, II. köt., op. cit., 256.

⁴² A testi erőnlét kifejezése gyakori volt a korabeli, baloldali munkásábrázolásokban. Köszönet a megjegyzésért Katonai Anikónak.

⁴³ Oláh Gábor: *Naplók* (szerk. Lakner Lajos), Debrecen, 2002, 188.

egészen elveszett a kék-szürke katonaruhában, olyan volt, mint egy felöltöztetett gyermek.”⁴⁴ Maga Oláh négyszer állt sorozóbizottság elé, negyedszer népfelkelőként be is vonult, és az 1915-ös évvel kapcsolatos emlékeit még a háború idején összegezve az általános katonakötelezettséget „fehér rabszolgaságaként”⁴⁵ aposztrofálta. Egy vidéki város, Debrecen otthonmaradt értelmiségiként hamar szemet szúrt az utcán – a vegzálás, amit idézek, az értelmiség- és zsidóellenesség testábrázolásokban való összeolvadására példa a háború alatt: „Sokszor hallom a hátam mögött a sötét lelkűség mormogását: „Hm, micsoda atléta-alak! S az ilyet nem viszik lövészárkokba. A fekete fene rágja meg a zsidó jakhecét! Zsidónak néznek hazám fiai és leányai, mert aki most civilben jár és itthon él: mind zsidó.”⁴⁶

Az elesett értelmiségi

Bányai Elemér író-újságíró 1915 áprilisában elesett a véres uzsoki harcokban. A vele kapcsolatos, példátlanul jelentős hazai nekrológiai diskurzus középpontba helyezi az értelmiség veszteségeit és testi áldozathozatalát.⁴⁷

A róla szóló nekrológok és visszaemlékezések az emlékállítás céljával készültek és jó néhány közülük a még élő Bányait idézte fel szinte visszafiatalítva az elhunytat. Krúdy Gyulánál Zuboly maga volt az áramló, lüktető élet: „mókázó magaviseletű”, „drága lénye, bohókás, gyermekes, észtlől csillogó beszédmodor, széles, szinte naiv mosolya” – minden gesztusa, mozdulata, még a léptei is „gusztust csinált az élet másnapi folytatásához”.⁴⁸ Öröm volt a társaságában lenni –, „szinte nem is ebbe az országba való férfiak” közé tartozott –, Krúdy úgy érezte, képes a nők szemével is nézni elhunyt barátját: „El nem képzelhettem, hogy mindenki bele ne szeressen Zubolyba, ha vele beszélget”.⁴⁹ Ugyanakkor „a legelső gentleman Budapesten”, természetes, hogy elesett, hiszen most is azt csinálta, amit mindig, „kötelességet teljesített.”

Mikes Lajos a még érzékibb megidézést választotta: „Nem fogjuk látni többé.” Becsukott szemmel fel tudja idézni „egész daliás férfiasságában újra elevenen”: „Rám villantja jóságosan mosolygó tüzes-fekete szemét s mintha a hangját is hallanám. (...) A régi Zuboly hangja ez! Az igazi hőse, aki harcmezőn érezte magát kicsi fiúkorától fogva szakadatlanul (...)” Kettős – „nőies” és „férfias” – magatartás jellemezte egyszerre: „Amikor

⁴⁴ Oláh Gábor: *Naplók*, op. cit., 192.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Oláh Gábor: *Naplók*, op. cit., 195.

⁴⁷ Lásd ennek részletes elemzését: Balázs Eszter: Az első világháborús nekrológiai diskurzus Bányai Elemér író-újságíró halála, temetése és kultusza kapcsán. *Aetas*, 2016, 4. sz. (megjelenés előtt).

⁴⁸ Krúdy Gyula: Egy régi fametszetről való úr. Mikes Lajos (szerk.): *Zuboly könyve*, Budapesti Újságírók Egyesülete, 1916, 19.

⁴⁹ Uo., 20.

a saját dolgáról volt szó, révedezővé, tétovázóvá, gyöngévé vált.” Amikor másokat kellett védelmezni, „lángba borult az arca, szép, sudár alakja kiegyenesedett, a hangja élesen rikoltóvá vált (...).”⁵⁰ Szép Ernő szokásain keresztül idézte fel Bányai alakját: „Beszélt, vagy hallgatott, vagy olvasott, vagy írt, vagy nézett valamit, vagy tűnődött, laposra és lágyra rágyva a cigarettlit ajkai közt.” Az elesett Bányait a hullahegyek – állati testek – fölött lebegő „fejnek” ábrázolta: „De milyen csodálatos esőcseppek akadnak ebben az emberesőben. Egy-egy fej sétál és forog az állati testek fölött és a tenger hullámszik és vergődik benne örökösön, a gondolkozás.”⁵¹ Kivételes módon, elesett barátja miatt érzett fájdalmát gesztusaikat, fizikai érintkezéseiket felidézve is hangsúlyozta:

„Itt volt Zuboly és írt. És hirtelen nincs itt. Hol van? (...) Zuboly meghalt. Elemér. Miért teremtette az isten? Óh, hagyjanak, nem bírok gondolkozni, úgy fáj a szívem, lenyomom a tenyeremmel. (...) Akinek a kezét szorítottam és éreztem melegét és erejét s akivel beszélgettem és ajkainkon át kicseréltük lelkünket, akinek a szemébe néztem, akinek nevetését hallottam, nincs. Megfoghatatlan. Élt és nem él. Az élet úgynevezett delén, mikor legszebb, legerősebb, legtöbb volt, mikor olyan az ember, mint a vándor, aki a halom tetején rajongva tárja kétfelé karjait, egyszer csak lesüllyed, eltűnik, nincs.”

Révész Béla az élő Bányai megidézése helyett a test végső – átesztétizált – metamorfózisát hangsúlyozta: (...) a férfiú, aki eltávolodott tőlünk, aki tegnap még lüktető gyönyörűség volt mellettünk, ezentúl pedig és még később, csak a párázatban eltűnő, példátlan, meg nem fogható, tavaszi káprázat.”⁵² Ady is a végső metamorfózist hangsúlyozta: „élj tovább nagyszerű testetlenségben, Lélekben”.⁵³

Ahogy a halottal kapcsolatos rituális diskurzus általában, úgy ezek a nekrológok, visszaemlékezések is tapintatosak voltak a halott test reális képével szemben.⁵⁴ Ez részben az alulinformáltságból is eredt: a harcban elesett katona alakját általában homály övezi, hiszen nehezen rekonstruálható, mi történt pontosan a háború zűrzavarában, ezért az első nekrológok tudnak mindig a legkevesebb megbízható információra támaszkodni. Bányai esetében is egy jó ideig homály fedte – de legalábbis ellentmondásos információk keringtek róla –, hogyan halt meg, de az 1915. szeptemberi budapesti újratemetését megelőző exhumálás leírásának köszönhetően, kivételes módon, fényképszerű pontosságú képpel rendelkezünk a mások tekintetének kitett valós, halott testről is. Szakács Andor, a *Magyarország* című lap főszerkesztője, aki másodmagával intézte az exhumálást és a test acélkoporsóban való

⁵⁰ Mikes Lajos (szerk.) Zuboly könyve, op. cit., 24.

⁵¹ Szép Ernő. In Zuboly könyve, op. cit., 27.

⁵² Révész Béla. In Zuboly könyve, op. cit., 38.

⁵³ Ady Endre. In Zuboly könyve, op. cit., 23.

⁵⁴ Keszeg Vilmos: Arcom romló földi mása. Az emlékéllátás narratív stratégiái. In Gécz János és András Ferenc (szerk.): *A test mint antropológiai tér*, op. cit., 92.

hazaszállítását, a dokumentálás igényével alapos leírást készített nemcsak a sírhely felkutatásáról, a sírhelyről, de magáról a halott testről is (fényképezett is, de saját bevallása szerint képei nem sikerültek)⁵⁵:

„Világosan fel lehetett ismerni. (...) Jobbkarja teljességgel hiányzott: azt elvitte egy ágyúgolyó. Mikor emberei kihúzták a föld alól, mely eltemette, egy srappel-lövés elhordta teste baloldalának külső részeit. A tépett blúz alatt láthattuk a borzasztó sebet, amely életét rögtön kioltotta. Megrendítő volt így viszontlátni a nemes, virágzó szépségű, igézően erős és hatalmas férfit, mintegy mézárszéken könyörtelenül feldarabolt tagokkal.”⁵⁶

A nekrológok, temetési beszédek, visszaemlékezések – melyekből a *Zuboly könyve* nyújt válogatást – nem csak a kevés információ és a halottal kapcsolatos rituális diskurzus általános jellemzői miatt kerültek a halott test realiztikus ábrázolását; a szövegek azt is tükrözték, hogy a holttest 19. századi esztétikája az első világháborúban is érvényben volt. A viktoriánus ízlés kódjai szerint ugyanis lehetetlen volt visszaadni az ipari háborús körülmények között fájdalmas, megalázó és rettenetes halál tényét.

Háború mint utólagos tanúságtétel: Nádass József visszaemlékezései

Nádass József fronttapasztalatainak megközelítéséhez egy, 1930-ban megjelent rövid visszaemlékezése⁵⁷ és a szocialista időszakban – az 1956-os forradalom leverését követő konszolidációs időszak kezdetén – megjelent önéletírása⁵⁸ áll rendelkezésre, ugyanis naplóját 1939-ben, a második világháború kitörésekor elégette (itt csak a napló befejezéséről van tehát tudomásunk, amely a lehető legdrasztikusabb: a megsemmisítés). A háborús szerepvállalást megidéző és a háború értelmezését nyújtó két visszaemlékezés más-más korszakban, politikai rendszerben és személyes motivációkból eredően készült. Az 1930-as szöveg része annak a tanúságtétel irodalomnak, amely az első világháború után szökkent szárba, amikor is hatalmas igény támadt a személyes történetek megismerésére.⁵⁹ A „szemtanú” első, az első világháborút követő felértékelődése idején beszél tehát nyíltan Nádass a háborúról.⁶⁰ Az 1930-ban a *Korunk* felkérésre született írás – „Elmondom, amit a háborúról tudok” címmel – szenvedélyes, érzelmeiktől dagadó szöveg, a háború alatti avantgárd írásokra emlékeztet, és

⁵⁵ Mikes Lajos (összeáll.): *Zuboly könyve*, op. cit., 275.

⁵⁶ Mikes Lajos (összeáll.): *Zuboly könyve*, op. cit., 274-275.

⁵⁷ Nádass József: Elmondom, amit a háborúról tudok. *Korunk*, 1930. április.
<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1930&honap=4&cikk=5160>

⁵⁸ Nádass József: *Nehéz leltár*. Bp. Szépirodalmi, 1963.

⁵⁹ K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő morfológiájához*. Bp., Kijárat, 2015

⁶⁰ Az első világháborúval megjelent fogalmat később kitágították, mert az európai államokban annyi erőszak történt, hogy a családok inkább a privát emlékezethez fordultak. (K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei*, op. cit.)

célja egy következő háború elleni kiállás volt. Nádass ekkor már jó ideje Kassák Lajos köréhez tartozott: a bécsi emigrációban kezdett el írni, és itt csatlakozott a bécsi MA-hoz is.⁶¹ Kereskedelmi középiskolai diplomával a zsebében – banki hivatalnokként – még nem volt 18, amikor besorozták: kilenc hónap kiképzés után (a sikeres tiszti vizsgát követően) került ki a galíciai frontra, ahol összesen 13 napot töltött, de mind két lábára súlyosan megsebesült: srapnel és golyótalálat is érte. Az egyik lábát tőből amputálni kellett a legközelebbi lebergi kórházban. Másfél év rehabilitációt követően tanult meg mankóval járni. A *Korunkban* megjelent rövidke írás „a háborús csonkoltság mindennapokban való megélését”, az abból eredő frusztrációt tükrözte, ahogy arról is tanúskodott, hogy a sebesülteknek kijáró kezdeti tisztelet ekkorra már eltűnt. Ekkorra egyfajta nyugvó pontra jutott az első világháborúval kapcsolatos hivatalos emlékezet is: 1929-ben a budapesti Hősök terén felavatták az elesett ismeretlen katona emlékművét, de a hivatalos tiszteletadás nem volt szinkronban a tartósan sérültek meghiúsult társadalmi integrációjával. Erre utalnak például a szintén háborút járt és onnan tartós, súlyos sérülésekkel hazatért Derkovits Gyula vonatkozó kirokijai is.

A *Korunkban* megjelent szöveg – amelynek egy részletét Nádass az 1960-as években *Nehéz leltár* címmel megjelentetett önéletírásába is beemelte⁶² –, egy a háborútól „viszolygó”, sőt később „irtózó”, megfélemlített fiatalember képével indít. Mindkét szöveg az első világháborúnak későbbi, – a két világháború közötti, majd a szocialista időszak baloldali – értelmezéseit tükrözi: a háborúban az ember ki van téve a brutalitásnak és önnön brutalizációjának is. A szocialista időszakban készült *Nehéz leltárban* Nádass már azt hangsúlyozza, hogy az éltek vágóhídra küldték az alsóbb társadalmi osztályok tagjait.⁶³ A *Nehéz leltár* szerint Nádass számára a háború brutalitása már a kiképzés során nyilvánvaló volt, amikor is a tisztek folyamatosan megalázták az alárendelt újoncokat.⁶⁴ Nádass mindkét szövegében egyértelművé tette, hogy a fizikai testre – önnön testére – nehezedő hatalmi kényszerek miatt a test a háborúban csak alárendelt testként ábrázolható. Különösen ha az a test fizikailag gyenge is, ahogy például az ő esetében: „nem bírtam a tempót tartani”, „rettenetesen féltém”– írja a *Korunkban* –; „mindenkor ügyetlen, nehézkes, testi teljesítményekben suta voltam (...) nem bírtam szusszal, kézi ügyességem minimális volt”; de „meg kellett törni a fiatal, puhány civil testeket és lelkeket” – részletezi az önéletírásában.⁶⁵ A

---

⁶¹ Bécsbe a Tanácsköztársaságban vállalt szerepe miatt menekült, mivel a budapesti Vörös Őrség propagandaosztályát vezette.

⁶² Az önéletírás „A történelem beleszól” c. részben foglalkozik az első világháborúval. *Nehéz leltár*, op. cit., 79-116. A *Korunkban* megjelent írás végét itt idézi: 103-104.

⁶³ Uo. 79., 85. A marxizmussal való első találkozás is a baloldali narratívák egyik visszatérő eleme. (Uo., 93.)

⁶⁴ Uo. 85.

⁶⁵ Uo. 85., 86.

gyengeség azonban erőforrás is; fizikai alkalmatlanságát nem szégyelli, szemben például Balázs Bélával, gyenge materiális teste a háború elutasításának a metaforája lesz, amit – különösen a *Nehéz leltárban* – lázadó magtartásával tetézt.⁶⁶ Ennek háborúellenes funkciója van: megfordítja a hegemon (harcias, vakmerő, hősiesség, stb.), valamint az ehhez képest alternatív maszkulin szerepek hagyományos alá-fölérendeltségét. A hadsereg már a frontra érkezés előtt brutális: falvakat fosztogat, nőket erőszakol meg, a zsidó lakossággal kegyetlenkedik – ami alól, elmondása szerint, magát sem tudja kivonni (például megalázóan szól a bántalmazott nőkhöz).⁶⁷ Önnön brutalizációját is azért hozza fel példának, hogy a háború brutalitását még jobban kiemelje.⁶⁸ Szemben Balázssal vagy a Bányairól írott szövegekkel, nála a „feminitás” nem szégyen, sőt a militarizált hegemon maszkulinitással szemben fellépő egyetlen, igaz erő; nála a háborúnak és az erőszaknak van „destruktív demaszkulinizáló” hatása. Íróvá válása – legalábbis részben – a háború mint férfiasságot elutasításában is gyökerezik. A testi intimitás megszűnése az emberi lényegből való kivetkezés szinonimája: a hol a sorozó tiszték előtti, hol egymás előtti pőrere vetkőzést rendre kiszolgáltatottságként éli meg. Persze a legkiszolgáltatottabb állapotba a harctéren került, amikor találat érte: a sárban hason, majd térden csúszva – szakadt nadrágban – kellett fedezékbe jutnia. Míg Baláznál a szanitéc az önfeláldozó, férfias bajtársiasság szimbóluma, addig Nádassnál épp ellenkezőleg, önző, pénzsóvár alak.⁶⁹ A hegemon, militarizált és hősiesség maszkulinitás mítoszának lebontása a kórházi tapasztalatok leírásával is folytatódik: Nádass hangsúlyozza, hogy katonatársai mindent megtettek azért, hogy ne kerüljenek vissza a frontra (öncsonkítás, önfertőzés stb.)⁷⁰ Ehhez a naplómegsemmisítést túlélte (?) lemebergi kórházi naplóját is idézi.⁷¹ A *Korunkban* megjelent szövegben arra is találunk utalást, hogy Nádass a háború idején a háború melletti patrióta elkötelezettség jellemezte, – az egyik tisztje lelkesítésére így emlékszik vissza 1930-ból: „Lelkesítő hazafias szónoklat volt, bármennyire ellentétben állottam mindezzel, mégis felizgatott”, – és ami teljes háborúellenességbe fordult tizenegy évvel annak befejezését követően. Ez a passzus azonban a *Nehéz leltár*ból kimaradt, nyilván, mert ekkor már szerzője az első világháború hivatalos szocialista értelmezéséhez igyekezett igazítani privát emlékezetét. Ebből annyit tudunk meg: távol a fronttól megkapta az első osztályú vitézségi érmet, amit aztán egyik szerelmének ajándékozott.⁷² Erre, és az időben

---

⁶⁶ Uo. 86.

⁶⁷ Uo. 90.

⁶⁸ Lásd pl. 85., 90., 104.

⁶⁹ Uo., 100.. *Korunk*, 1930. április <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1930&honap=4&cikk=5160>

⁷⁰ Uo., 106-107.

⁷¹ Uo., 104.

⁷² Uo., 115-116.

való még nagyobb távolságra is utal a korábbi, a *Korunkban* megjelent szöveg szenvedélyes hangjának mellőzése is. Bár az egyéni emlékezet a különböző időpillanatokban mindig – akarva-akaratlanul – módosul,⁷³ Nádass esetében teljes önéletírása ismeretében is állítható, hogy az első világháború korabeli, szocialista értelmezését nem hagyta figyelmen kívül, ahhoz igazodni igyekezett.

A háború destruktív demaszkulinizáló hatását nyomatékosítja akkor is, amikor azt részletezi, milyen volt a társadalmi elfogadottsága – integrációja – mint tartós háborús sebesültnek már a háborút követően.⁷⁴ Eleinte népszerű volt a nők körében, mankója valóságos szexepilként működött, de nem sokkal később már szégyellni kezdte csonkaságát, különösen az ép testű nőkkel szemben, és mülábat kezdett használni.⁷⁵ A *Korunkban* még őszintébben vall erről az időszakról: bordélyokba, zenés kávéházakba járt, a csoportos szexet kereste. (Mintha Georg Grosz groteszk mulatozó csonka háborús veteránokról készült képeit látnánk.) A saját test képének gyökeres megváltozása a háborús csonkoltság mint szexepil Európa-szerte elterjedt mítoszának a szertefoszlásának a következménye volt. Nádass identitása fordulópontjaként ábrázolja a háborút és a testi deformációt: „vannak, akiknek már nem az a testük, amit édesanyjuk szült (...) meghúzom a választóvonalat a régi és mostani énem közt”.⁷⁶

A tömegesen csonkává vált férfiak közösségének a képe, akik joggal tartottak attól, hogy a társadalom számára láthatatlanná lettek, költészetében is téma lett.⁷⁷ A *Korunkban* közölt írását azzal zárta, hogy a brutális háború egyszer s mindenkorra átrajzolta az emberi anatómiát, és aki háborúba kezd, az az öngyilkosságba fog bele.

Miközben Balázs Béla a dezintellektualizált harcteret ünnepelte, titkon azt remélte, éppen hogy az írást visszautasító, és vele szemben a cselekvést, a harcot éltető gesztusa – mert „A halál a legihletőbb múzsa”⁷⁸ – fog számára méltó irodalmi elismerést kivívni hazájában. Hogy ez nem sikerült, részben hozzájárult, hogy a drámatervek felől, inkább a mesék, majd a friss médium, a film felé fordult.⁷⁹ A Bányai Elemért elsirató pályatársak közül jó néhányan befejezetlen írói életműve méltó befejezésének tekintették harctéri halálát, és ezzel részt vettek a hős katona-író képének megkonstruálásában. Nádass József viszont éppen hogy a

---

⁷³ K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei*, op cit.

⁷⁴ Uo., 105-116.

⁷⁵ Uo., 103-104.

⁷⁶ Uo., 104.

⁷⁷ Lásd pl. Nádass József: A férfiak találkozása. In uő.: *Nektek mondom. Válogatott versek (1921-1966)*. Bp., Magvető, 1967, 112.

⁷⁸ Balázs Béla: *Lélek a háborúban*, op. cit., 42.

⁷⁹ Csunderlik Péter: *Egy lélek a háborúban*, op. cit., 42.

harctéren elszenvedett, számára örök testi-lelki szenvedést eredményező brutalitások nyomán
– lázadásból – vált avantgárd költővé, majd íróvá.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.